

EŞ'ARİ'NİN MUTEZİLE'DEN AYRILMASININ NEDENLERİ ÜZERİNE BİR DENEME

Arş. Gör. İsmail ŞİK*

Özet

Ebu Hasan el-Eş'ari, Ehl-i Sünnet öğretisinin büyük temsilcilerinden biridir. Onun Mutezileden ayrılıp, Ehl-i Sünnet'e geçmesi sadece o gün değil günümüzde de hala tartışılan bir meseledir. Konuyla ilgili kaynaklara baktığımızda bu olayın birden fazla sebebe dayandırıldığını görmekteyiz. Araştırmamızda bunlardan hangi-sinin asıl sebep olduğunu irdelemeye çalıştık. Kanaatimizce bu olayı tek bir sebebe bağlayarak yapılan açıklamalar gerçeği bütünü ile yansıtmaktan uzaktır. Bütün sebepleri bir arada değerlendirerek yapılan yorumlar bizi daha doğru sonuçlara götürebilir. Bu bağlamda konuya bakarak ayrılma hadisesini bütüncül bir yaklaşımla, sosyal, siyasi ve ekonomik tüm faktörleri göz önüne alarak değerlendirdik.

Anahtar Kelimeler: Doktrin, Ashabu'l-Hadis, Mutezile.

Abstract:

Ebu Hasan al-Aşhari is one representin of doctrine of Ashabu'l-Hadith (Traditonist) for their 'faith. His separation from Mutezila to Ashabu'l-Hadith is not only subject was discussed but also this subject is discussed being this days. We saw sevaral cause for this separation. We studied causes and wanted to find original cause for this event. Causes which told us in books were studied. As a result we talked about this matter, we decised the beter way evalation with whole causes together

Keywords: Doctrine, Ashabu'l-Hadith, Mutezila

* Ç. Ü.İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı

Giriş

Bu çalışmada amacımız, Kalam ve Mezhepler Tarihi açısından büyük bir öneme sahip olan, Eş'ari'nin Mutezile'den ayrılması olayının sebeplerini irdelemektir. O günün şartlarıyla ilgili olarak kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler ışığında Eş'ari'nin fikri gelişiminden başlayıp, geçirmiş olduğu devreleri de göz önünde bulundurarak Mutezile'den ayrılmasını inceleyeceğiz. Çeşitli yerlerde bu olayla ilgili sayılan sebepler üzerinde durarak, hangilerinin Eş'ari'nin Mutezile'den ayrılmasında etkin olduğunu veya olmadığını açıklamaya çalışacağız. Genel olarak bakıldığında konu ile ilgili bilgi veren kaynaklarda hocası ile yaşadığı soru hadisesi ve rüya olayı başta olmak üzere bir çok sebep üzerinde durulmuştur. Çalışmamızda elimizdeki bu verileri tahlil ve tenkit ederek bu sebeplerin geçerliliğiyle ilgili yorum yapacağız. Bu olayın basit bir taraf değiştirme hadisesi gibi değerlendirilmesinden ziyade, zaman içerisinde bir takım faktörlerden, psikolojik ve sosyolojik sebeplerden etkilenerek bilinçli bir tavır alış olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

1. Ebû Hasan el-Eş'ari

Eş'ari'nin tam ismi, Ebû Hasan Ali b. İsmail b. İshak b. Salim b. İsmail b. Abdillâh b. Musa b. Bilal b. Ebi Bürde b. Ebi Musa el-Eşari¹ olup, bazı kaynaklarda dedesinden dolayı kendisinden Ebû Bîşr diye bahsedilir.² Soy itibarıyla Yemenli sahabe Ebû Musa el-Eşari'ye dayanır.³

Eş'ari, Basra'da doğmuş ve Bağdât'a yerleşmezden evvel uzun seneler orada yaşamıştır.⁴ Doğum ve ölüm tarihiyle ilgili bir takım tartışmalar söz konusudur.

¹ İbn Asâkir, *Tebyinü Kezibü'l-Müfteri fi ma Nüsibe ila İmam Ebi Hasan el-Eş'ari*, Şam 1990, s. 34; <http://www.muslimphilosophy.com/ei/ashari.htm>.

² İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 2000, s. 225.

³ Ebu Musa el-Eş'ari, devrin siyasi ve sosyal olaylarına damgasını vurmuş, Hz. Ömer zamanında Küfe ve Basra'da valilik yapmış bir şahıstır. Hakem olayı diye bilinen, Hz. Ali ve Muaviye arasındaki anlaşmazlıkta çizdiği tavırla, siyasi ve fikri açıdan İslam tarihinde önemli bir yeri olan olayın kahramanıdır. Hz. Ali'den devlet başkanlığını almış, halifeliğin Muaviye'ye geçmesinde dolaylı olarak rol oynamıştır. (Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikâdi İslam Mezhepleri*, Ankara 1998, s.47.)

⁴ <http://www.muhammadanism.org/macdonald/development/p186.htm>.

Genel olarak doğumu için h. 260 / m.873-874, vefatı için h. 324 / m. 935-936 yılları kabul edilir.⁵ İbn Asâkir'in kaydettiği bir rivayete göre, o h. 260 yılında doğmuş, h. 332 yılında vefat etmiş ve “meş'aratü'r-reva” denilen yere defnedilmiştir.⁶ Diğer bir rivayetteyse ölümünün aniden olduğu, Bâbu'l-Basra ve Kerh denilen yere defnedildiği şeklindedir.⁷

Eş'ari geçimini dedelerinden Bilal'in, kendi soyuna tahsis ettiği bir köyün gelirinden karşılamıştır. Ailesinden gelen mali imkanlar dahilinde kendini ilmi araştırmalara adayacak, geçim kaygısına düşmeyecek durumdadır.⁸ Şayet Eş'ari'nin atası Ebu Musa el-Eş'ari'nin valilik yapmazdan önce Mezopotamya ve İran seferlerine katıldığı düşünülürse bu imkanların genişliğini anlamak daha da kolaylaşacaktır.⁹

Babasını küçük yaşlarda kaybetmiş olan Eş'ari, annesinin Mu'tezili alim Ebu Ali el-Cübbâf ile evlenmesinden sonra üvey babasının himayesine girmiştir.¹⁰ Eğitimine ne zaman başladığı konusunda kesin bir bilgi olmamakla beraber Kelâm ilmini üvey babası Ali el-Cübbâf'den öğrenmiş olma ihtimali kuvvetlidir. Aynı zamanda Yahya b. Zekeriyya es-Sâci, Abdurrahman b. Halef, Ebû Halife el-Cumahi, Sehl b. Nuh, Muhammed b. Yahya, el-Mervezi gibi devrin alimlerinden dini ilimleri okumuştur.¹¹

Eş'ari'yi daha iyi anlayabilmek için yaşadığı dönemdeki siyasi, sosyal ve ilmi durumu değerlendirmekte fayda görüyoruz. Eş'ari, Bağdat ve Basra çevre-

⁵ Eş'ari, *el-Luma fi'r-Redd ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida*, (tah. Muhammed Emin Zannavi), Beyrut 2000, s. 8; Hatib el-Bağdadi, *Târihü'l-Bağdâd*, Beyrut 1931, C. XI, s.347; Zehebi, *Siyerü Â'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1996, C. XI, s.540.; İbn Asakir, *age*, s.14.;

<http://www.islamicaths.org/Home/English/HistoryPersonalities/Content/Ashari.htm>

⁶ İbn Asâkir, *age*, s. 56.

⁷ İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-Â'yan*, Beyrut 1978, C. III, s. 274.

⁸ İbn Asâkir, *age*, s.142.

⁹ Kenan Ayar, “Ebu Musa Eş'ari'nin İdari ve Siyasi Faaliyetleri”, *Dinbilimleri.com/ Dergis/cilt 1/sayı3/k_Ayar,s.6*.

¹⁰ Abdurrahman Bedevi, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1997, s.490.

¹¹ Hammad b. Muhammed el-Ensâri, *Ebu Hasan Eş'ari*, Riyad h. 1302, s. 6.

sinde Abbasiler döneminde h. III. asrın ikinci yarısı ile IV. asrın başlarında yaşamıştır.¹² Eş'ari'nin yaşadığı dönem, Abbasilerin zayıf olduğu yıllara denk gelmiş, altı farklı Abbasi halifesi görmüştür. Halifelerin başarısızlığı yüzünden ülkede huzur ve güven ortamı kalmamış, istikrar sağlanamamıştır. Bu dönem, Türklerin Abbasi saraylarında halifelerin korunmasından azedilmesine kadar bir çok siyasi olayda ve devlet yönetiminde söz sahibi oldukları yıllardır. Devrin yöneticilerinin idari uygulamalarında başarısız olmaları, şahsi kanaat ve zayıflıklarını göstermeleri halk arasında huzursuzluk doğurmuş, saray her türlü entrikanın çevrildiği yer haline gelmiştir. Yine o yıllarda günlük hayattaki refah düzeyi ve dini yaşayıştaki samimiyet açısından sarayla halk arasında büyük bir uçurumun yaşandığı söylenmektedir.¹³ Savaşların ve huzursuzluğun sürekliliği halkta bıkkınlık yaratmış, gayri müslim gruplar, sosyal ve ekonomik olarak güçlenmişlerdir. Halk kendi arasında yöneticiler (halifeler, vezirler), orta tabaka (tüccar ve emirler), fakir halk (küçük çiftçiler, işçiler, halife ve emirlerden uzak olan alimler sınıfı) olmak üzere çeşitli sınıflara ayrılmıştır.¹⁴ Fakirlik yaygınlaşmış, halkın büyük çoğunluğu alt tabakada hayatını sürdürmüştür. Eş'ari'nin hayatının büyük bir kısmını geçirdiği Basra ve Bağdât'da benzeri sosyal ve siyasi sıkıntıların yaşandığı yerler olarak karşımıza çıkar. Basra, o devirde gelişiminin zirvesinde olup, Bağdât'a göre daha emniyetlidir. Daha çok barış ve huzur vadeden bir yer olarak dikkati çekmektedir. Bağdât için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir, tehdit altındadır ve krizlerin yaşandığı bir yerdir.¹⁵

O yıllarda yaşanan sosyal ve siyasal bütün olumsuzluklara rağmen ilmi hayat, olumlu bir tablo çizmektedir. Halife el-Mütevekkil'in hükümdarlığından Şii Büveyhiyye devletinin kuruluşuna kadarki dönemde başta edebiyat ve felsefe

¹² Emrullah Yüksel, "Eş'ariler ile Maturidiler Arasındaki Görüş Ayrılıkları", *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, IV, 1980, s. 91.

¹³ Hüseyin İbrahim, *Tarihü'l-İslam es-Siyasi ve 's-Sekâfi ve 'l-İctima-i*, Kahire 1965, C. III, s.245.

¹⁴ Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslam*, Kahire 1964, s. 82.

¹⁵ M. Sait Yazıcıoğlu, "Eş'ari'nin Hayatı", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV, 1981, s. 460.

olmak üzere tüm ilmi sahalar için bu bölgenin önemi ortadadır.¹⁶ Bu yıllar, Bağdat ve Basra için ilmi açıdan parlak bir dönemi içerir. Halife ve vezirler tarafından verilen destek, tercüme faaliyetlerinin artması ve ilmi hareketliğin yaygınlaşmasında göz ardı edilmeyecek kadar önemli bir faktördür.¹⁷ Devrin sayılı bir çok âlimi saray ve çevresinde yer almıştır. Bağdat ve Basra gibi büyük şehirlerde çok sayıda kütüphane ve kitap bulmak mümkündür. Adam Metz'in aktardığına göre h. IV asırda kitaplara rağbet o kadar yaygınlaşmıştır ki h. 312 yılında İsfahanlı bir âlim vefat ettiğinde ona ait kitaplar satılmış, bu kitapların değeri 300.000 dirhem gibi büyük bir meblağ tutmuştur. Aynı zamanda merkezi camilerde bu çeşit büyük kütüphanelerden olduğu ve çeşitli alimler tarafından ilim halkalarının oluşturulduğu bilinmektedir.¹⁸

2. Fikri Hayatının Gelişim Devreleri

Eş'ari'nin fikri hayatında yaşadığı değişim ve dönüşümleri farklı şekillerde tasnif etmemiz mümkündür. Bunlardan bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz: İ'tizal dönemi, İlk dönem sünni kelâmcılardan Abdullah b. Küllâb'ın¹⁹ tesirinde kaldığı dönem, Ehl-i Sünnete geçtiği dönem.²⁰ Diğer bir sınıflamada: Mutezili dönem, Mutezile'den ayrılıp Hanbeli olduğu, nakil ağırlıklı düşünceyi savunduğu, nakli asıl ve tek kaynak kabul ettiği dönem ve son olarak akıl ile naklin arasında orta yolu bulduğu dönem²¹ şeklinde olabileceği gibi doğumundan on yaşına kadarki dönem, on yaşından Mutezile anlayışını benimseyip, kırk yaşları civarında Mutezile'den ayrıldığı zamana kadarki dönem, Selef inancını benimseyip vefat

¹⁶ Ahmed Emin, *age*, s. 221.

¹⁷ Hüseyin İbrahim, *age*, C. III, s. 332.

¹⁸ Adam Metz, *Hadâratil-'l-İslamiyye fi'l-Karni'r-Râbi-i'l-Hicri* (Arapçaya çev: Muhammed Ebu Raydâ), Kahire 1957, C. I, s.308.

¹⁹ Ebu Muhanned Abdullah b .Said Muhammed b. Kullâb el-Kattân-i'l-Basrî (h.240). Selefî anlayışa mensup ilk Kelâm alimlerindendir. Mutezileye reddiye olarak yazdığı eserleri mevcuttur, "*Kitâbu's-Sıfat*", "*Halku'l-Efâl*", "*er-Red alâ Mutezile*" bunlardan bazılarıdır.

²⁰ Ömer Kahâle, *Mücemu'l-Muellifin*, Dimeşk 1959, C. VI, s. 59.

²¹ İrfan Abdulhamid, *Dirâsat fi'l-Furuki ve'l-Akâid'il-İslâmiyye*, Beyrut 1977, s.148.

Eş'ari'nin Mutezile'den Ayrılmasının Nedenleri Üzerine Bir Deneme

ettiği ana kadarki dönem²² şeklinde ayrı bir bakış açısı da getirilebilir. İbn Nedim ise Eş'ari'nin hayatını, Mutezile'nin içerisinde bulunduğu dönem ve Mutezile'den sonraki dönem olarak ikiye ayırır.²³ Biz çalışmamızda İbn Nedim'in görüşünü esas alarak, Eş'ari'nin fikri gelişimini Mutezile içerisinde olduğu dönem ve Mutezile'den ayrılıp Ashabu'l-Hadis'e geçtiği dönem olmak üzere iki kısımda inceleyeceğiz. Mutezilenin içerisinde bulunduğu ve mutezili fikirleri savunduğu dönem, annesinin Mutezile'nin önde gelenlerinden Ali el-Cubbâî ile evlenmesiyle başlayıp, Eş'ari'nin Mutezile'den ayrıldığını kesin olarak ilan ettiği zamana kadar gider.

Eş'ari'nin Ali el-Cubbâî ile karşılaştıktan sonraki dönemde Kelâm ilmini öğrendiğini, bu ilimde derinleşip Mutezile içerisinde söz sahibi olduğunu biliyoruz. el-Cubbâî'nin bazı ilmi münazaralara vekil olarak Eş'ari'yi gönderdiği, ders halkasının el-Cubbâî olmadığı zamanlarda yine onun direktifiyle Eş'ari tarafından yürütüldüğüne dair bir takım rivayetler mevcuttur.²⁴ Bunlardan hareketle el-Cubbâî ile Eş'ari arasındaki diyalogun, olağan hoca-öğrenci ilişkisinin ötesinde bir yere ulaştığı kanaatindeyiz. Çünkü Eş'ari uzun yıllar hocasının yanında kalmış, onun evinde yaşamış, ondan talim ve terbiye almış, hayatının otuz yıla varan kısmı Mutezile kelâm anlayışının eğitimi ve öğretimi ile onun yanında geçmiştir.

İbn Fûrek'in verdiği bilgiye göre, Eş'ari'nin Mu'tezile'den ayrıldığı yıl, tahmini olarak h. 300 civarlarıdır.²⁵ Eş'ari, Mutezili doktrinden ayrıldıktan sonra, Ahmed b Hanbel'in inanç anlayışını benimsediğini dile getirmiştir.²⁶ Hanbeliler gibi nassa katı bağlılık göstermemekle beraber, nass ön planlı bir tutumla meselelere yaklaşım, gerektiğinde akli akidevi prensipleri açıklamak için kullanmıştır.

Eş'ari üzerinde araştırma yapan çağdaş yazarların bir kısmı, onun sadece Ahmed b. Hanbel'e uyan ve tamamen selefi çizgiyi takip eden, bir akâid alimi

²² Eş'ari, *el-İbane an Usûli'd-Diyâne* (tah: Fevki Hüseyin), Beyrut 1984, s. 28-29.

²³ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Kahire 1977, s. 217.

²⁴ İbn Asâkir, *age*, s.91.

²⁵ el-Ensâri, *age*, s. 10.

²⁶ Eş'ari, *el-İbane*, s.43.

olduğunu ileri sürerken, diğer bir kısmı da onu, İbn Küllâb el-Basri, Haris b. Esed el-Muhâsibi ve Kalânisi'den etkilenen, onların görüşlerini açıklayan bir kelâmcı olarak görür.²⁷

Eş'ari, Mutezile'den ayrıldıktan sonraki dönem içerisinde Basra'dan da ayrılıp, Bağdat'a yerleşmiştir. O, elimizde mevcut olan eserlerinin tamamına yakını bu dönemde yazmıştır. Basra'dan ayrılıp, Bağdat'a gittiğinde Hanbeliler'e kendini kabul ettirmek için "*el-İbane an Usulî'd-Diyane*" adlı İslam inancının Hanbeli yorumunu anlattığı eseri kaleme almıştır.²⁸ "*Risâle fi İshthisani'l Havz fi İlmi'l-Kelâm*" adlı risalesinde, Kelâm ilmini kabul etmeyen ve şiddetle muhalefet eden Ehl-i Hadis'in Kelâm ilmiyle ilgili iddialarını akli delillerle çürütmeye çalışmıştır. Bu eserinde o, Kelâm ilminin konuları ve usûlüne ait olarak bilinen şeylerin aslında Kur'an ve Sünnet'den alındığı tezini ortaya koymuştur. Bu eser, Ashâbu'l-Hâdis taraftarlarınınca Kelâm ilmine duyulan tepkiyi kırmak açısından ve tamamen kelâmi bir bakışla yazılan, "*el-Luma' fi Redd alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida*" ya geçiş olması yönünden önemlidir. Bu eseri, İslam inançlarının Ehl-i Sünnet yorumunun, Allah'ın zatı ve sıfatları, kulların filleri gibi kelâmi meselelerdeki görüşlerini anlatmak için yazmıştır. Eş'ari, "*Risâle ilâ Ehli's-Seğr*" isimli risalesinde ise Ehl-i Sünnet yorumunu savunmuştur.²⁹ Eş'ari "*Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve 'htilâfû'l-Musâllîn*" eserinde mezhep ve fırkalardan bahsetmiş onlarla ilgili bilgi vermiştir. Bu eserin önemli bir özelliği ona Mutezili iken başlayıp Ashâbu'l-Hadis'e geçtikten sonra tamamlanmış olmasıdır.³⁰

Eş'ari, Mutezile'den ayrıldıktan sonra vefatına kadarki süreçte sünni çizgiyi takip etmiştir. Bir gruptan ayrılmak için sebepler arandığı gibi bir gruba dahil olmak için de sebepler aranmalıdır. Nasıli bir gruptan ayrılmayı sağlayan etkenler

²⁷ Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Ethem Ruhi Fırlıklı), Ankara 1981, s. 388.

²⁸ Yazıcıoğlu, *agm*, s. 474.

²⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ari", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XI, s. 444.

³⁰ Çalışmamızda "Ashâbu'l-Hadis", "Ehl-i Sünnet" ve "Ehl-i Hadis" gibi isimler kanaatimizce genel olarak aynı kitleyi ifade ettiğinden dolayı biri birlerinin yerine kullanılmıştır.

varsa aynı zamanda bir gruba dahil olmayı sağlayan etkenlerde mevcuttur. Bu etkenleri bir takım sebeplere dayandırarak açıklamak mümkündür. Bundan dolayı Mutezile'den ayrılmasını ve Ashâbu'l-Hadis'e girmesini doğru anlayabilmek için sayılan tüm sebeplerin daha iyi incelenmesi gerektiğini düşünüyoruz.

3. Mutezile'den Ayrılması

3.1. Ayrılma Sebepleri

İmam Eş'ari'nin hayatında dönüm noktası olan olay, onun Mu'tezile'den ayrılıp Selefi anlayışa, daha doğrusu Ashâbu'l-Hadis'e geçmesidir. Mutezileden ayrılmasını irdelerken sayılan sebepleri bir sıralamaya tabi tutarak değerlendireceğiz.

Bunlar, Eş'ari'nin eserlerinde veya başka bir yerde bizzat kendisi tarafından belirtilen görüşler ya da sebepler değildir. Eş'ari, “şu sebeplerden veya bu gerekçeden dolayı Mutezile'den ayrılıyorum veya ayrıldım” dememiştir. Konuyla ilgili elimizde olan bilgiler, ya rivayetlere ya da ayrılma vakasından sonra yapılan yorumlara ve açıklamalara dayanmaktadır. Bundan dolayı hangisinin asıl sebep olduğu ya da diğerlerinden daha baskın etken olduğu, hatta gerçek sebebin bunlardan biri olup olmadığı tartışma konusudur. Biz burada kaynaklarda bulunan bilgiler ışığında ihtimalleri sırasıyla değerlendirmeye çalışacağız.

3.1.1. Hocası Ali el-Cubbâf ile Yaşadığı Fikri Tartışmalar

Bilindiği gibi Eş'ari ile hocası Ali el-Cubbâf arasında Mutezile'de olduğu dönemlerde bir takım tartışmalar olmuştur. Eş'ari'nin hocası ile yollarının ayrılmasının nedeni de aralarındaki fikri farklılıklardır.³¹ Bu farklılıklardan dolayı Eş'ari hocasına bir takım sorular yöneltmiştir. Soru hadisesi bir defaya mahsus olan bir şey midir, yoksa farklı anlayışların etkisi ile sürekli muhalif bir tavır mı söz konusudur veya hangi sorular sorulmuştur gibi meseleler tartışmaya açıktır. Bununla beraber Eş'ari ile hocası arasındaki bir husumetten hiçbir kaynak bahsetmez. Kanaatimizce soru hadisesi süregelen bir çekişmeye değil, bazı konulardaki

³¹ http://www.cis-ca.org/voices/a/ashari_mn.htm.

fikir ayrılığına dayanır. Bundan dolayı fikri ayrılık konusu genelde soru olayının içerisinde işlenmiştir. Eş'ari'nin, hocası Ali el-Cübbâî'ye "aslah-alallah", "Allah'ın isimlerinin tevkifiliği" ve "Allah'ın fillerinin açıklanması" konularıyla ilgili soru sorduğu aktarılır.³² Bu soru olayının neticesinde hocasından aldığı cevap kendisini tatmin etmeyince, el-Cübbâî'nin meclisinden ayrıldığı rivayet edilir.³³ Kelâm'da derinleştikten sonra hocasına kelâmi konularda sorular sorması, tatmin edici cevaplar alamayınca kafasının çarışması, vicdanını rahatsız eden fikri bir bunalım veya sıkıntı yaşaması söz konusudur.

Nakledildiğine göre tartışma şu şekilde gerçekleşir:

Eş'ari, hocası el-Cübbâî'ye "Kafir, mümin ve sabi olarak ölenler (kardeşler) hakkında görüşün nedir?" diyerek sorar. el-Cübbâî, "Mümin, ehl-i deracât (cennette üst makamda), Kafir, ehl-i helakât (cehennemlik), Sabi, ehl-i necattandır (cennetlik) der. Eş'ari, "Sabi'nin ehl-i deracâta yükselmesi mümkün müdür?" diye sorunca el-Cübbâî, "Hayır, çünkü Mümin bu dereceye itaatle ulaşmıştır. İki birbirinin dengi konumlarda değildir." diyerek cevap verir. Eş'ari, "Sabi hayatımın kısalığı benden değildir. Eğer daha fazla yaşasaydım müminin ameli gibi itaat içeren işler yapardım? derse (Allah'ın cevabı ne olur?)" şeklinde tekrar bir soru yöneltir. Cübbâî, "Allah ona şöyle diyerek cevap verir; Şayet yaşasaydım asi olup, azabı hak edeceğini biliyordum, senin çıkarlarını gözettim. Bu yüzden teklif yaşından önce ömrünü sonlandırdım" der. Eş'ari, "Kafir o zaman, yâ Rabbi onun halini bildiğin gibi benim halimi de biliyordun. Benim çıkarlarımı niçin gözetmedin derse Allah'ın buna cevabı ne olur?" şeklinde sorar fakat el-Cübbâî, Eş'ari'nin bu sorusuna cevap veremez susar kalır.³⁴

Eş'ari ile hocasının her hangi bir konuda farklı düşünceleri gayet tabii olup, her konuda ittifak etmeleri de beklenemez. Fakat ihtilaf edilen konu "*aslah alallah*" diye de bilinen, Allah'ın kullar için en iyiyi yaratma mecburiyeti meselesi

³² Subki, Ebu Nasr Abdurrahman, *Tabakâtü 'ş-Şafiiyyeti 'l-Kübra*, Kahire 1992, C. II, s. 259.

³³ Taftazani, *Şerhu 'l-Akâid*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991, s. 4.

³⁴ Subki, *age*, C. II, s.258; Zehebi, *age*, C. XI, s. 542.

olunca önem arz eder. Mutezile taraftarları arasında prensip olarak bu meselenin hangi yorumunun, ne derece yaygın ve kabul görmüş olduğu tartışmalı bir mevzudur. Bilindiği üzere beş aslın kabulü Mutezile'den olmak için yeterlidir. "Aslah" anlayışı bu beş asıldan biri olan adalet prensibinin içerisinde değerlendirilir. Fakat Mutezile bu konunun yorumu hakkında tam anlamıyla bir ittifakta değildir, adalet prensibi çerçevesinde sadece genel bir kabul söz konusudur.

Yukarıda anlatılan diyalog neticesinde Eş'ari'nin hocası ile farklı düşündüğü için, Mutezile'den ayrılmasını gerektiren bir sonucun doğmayacağı ortadadır. Soru hadisesindeki düşünce farklılığı, Allah'ın adaletinden kulların fiillerine, ilim sıfatından iradenin ta'allukuna kadar çok geniş bir yelpazeyi içerir. el-Cubbâî, Basra Mutezilesinden olup, Allah'ın kudreti ve onun fiillerinin idrak edilmezliği görüşlerini savunur. Ona göre Allah'ın fiilleri, adalet ve zülüm gibi insani kavramlara bağlı olmayıp, O'nun hikmetine bağlıdır. O fiillerini bir amaç için yaratır, hikmetten uzak fiiller onun için düşünülemez. Mutezileden bazı alimlere göre Allah'ın her konuda iyiyi yapması gerekirken, diğer bir kısmına göre sadece dini konularda iyiyi yapması gerekmektedir.³⁵ Eş'ari'nin de bir zamanlar dahil olduğu Basra Mutezile'sinden bir kısmına göre aslah'ın bir sınırı vardır, diğer bir kısmına göre bu konuda sınır yoktur ve tüm fiilleri kapsar.³⁶

Allah, "lutf" sahibidir fakat inanmayacağını bildiği birine bunu vermez. Yani "lutf" verildikten sonra kişinin değişmeyeceği Allah tarafından biliniyorsa, bunu ona vermemesi gerekir. Zaten vermesi de muhaldir, çünkü bu ilmüne muhalif davranması anlamına gelir. "Lutf" olmadan "cehd" göstererek inanacak birine "lutf" vermek onunla "lutf" olmaksızın inanmayacak birinin eşit hale gelmesidir ki bu da haksızlıktır. Hak edilmemiş ihsan ve kerem anlamına gelen "tefaddül" kavramı burada devreye girer ve el-Cubbâî bu kavramı Allah'ın insanlara gösterdiği bir şefkat olarak açıklar.³⁷ Eş'ari'nin sorusunda cennetlik olan sabi ve mümi-

³⁵ Gölcük - Toprak, *Kelâm*, s. 253.

³⁶ Osman Aydınlı, *İslam Düşüncesindeki Aklileşme Süreci, Mutezile'nin Oluşumu ve Ebu Hüzeyl Allaf*, Ankara 2001, s. 209.

³⁷ Watt, *age*, s. 371-372.

nin durumu bu şekilde ele alınabilirken, cehennemlik olan kardeşin durumu ise “*lutf*”un hak edene verilmesi etmeyene verilmemesi olarak değerlendirilebilir. Allah’ın ilim sıfatı ve fiillerindeki hikmet, O’nunla yaratılmış alem arasındaki ilişkide temeli oluşturur. Ayrıca tartışmaya sebep olarak zikredilen “*aslah*” prensibinin el-Cubbâî’ye ait bir görüş olmadığını, Bağdat Mutezilesine mensup bazı kişilerin görüşü olduğunu hatırlatmak durumundayız.³⁸

Bu kavramların, Basra Mutezilesi ile Bağdat Mutezilesi arasındaki tartışmalarda kullanıldığı gibi Ehl-i Sünnet’e mensup alimler tarafından mutezili anlayışı eleştirmek için kullanıldığını da görmekteyiz.

Üç kardeş hikayesinin ilginç bir yönüyle, ilk dönemlere ait eserlerde olmayıp geç dönemlerde ortaya çıkmasıdır. Eş’ari’ye yakın bir dönemde yaşamış olan İbnü-Nedim (379/956) mezhep değiştirme olayından bahsetmekle birlikte üç kardeş hikayesini dile getirmez.³⁹ Eş’ari’nin vefatından 40-50 sene gibi kısa bir süre sonra kaleme alınması yönünden *el-Fihrist* önemli bir eserdir. Bu eserde ayrılma konusunun farklı bir tarzda işlenmesi ve üç kardeş hikayesinden bahsedilmemesi bize bu olayın daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmış olabileceği izlenimi vermektedir. Aynı zamanda bu hikaye, Eş’ari ile ilgili bilgilerin çoğuna kaynaklık eden İbn Asâkir’de de (572/1176) yoktur. Fakat çok daha sonraları yaşamış olan Zehebi (748/1347) ve es-Subkî’de (771/1370) bulunur.⁴⁰ Aynı zamanda Gazali de bu hikayeyi “*el-İktisad fi’l-İtikad*” adlı eserinde Mutezile’nin “*aslah*” prensibini eleştirmek için Eş’ari isminden bahsetmeden kullanır.⁴¹ İlk dönemlere ait kaynakların bu konuyla ilgili bilgi verirken üç kardeş hikayesi diye bilinen soru hadisesini atlamış olmaları için görünen herhangi bir gerekçe bulunmamaktadır. Eş’ari, hocasına bazı kelâmî sorular yöneltmiştir, bunların içeriği yukarıda saydığımız konu-

³⁸ *Age*, s. 380.

³⁹ İbnü’n-Nedim, *age*, s.225.

⁴⁰ Subki, *age* C. II, s. 258-259; Zehebi, *age*, C XI, s. 542.

⁴¹ Gazâli, *el-İktisad fi’l-İtikad*, Beyrut 2000, s. 206.

ların hepsini veya bir kısmını kapsayabilir. Fakat bu sorunun içeriğinin üç kardeş hikayesinde aktarıldığı şekilde olmadığı kanaatindeyiz.

Diğer bir açıdan insan fillerinde hürriyetçi bir çizgide olduğunu düşündüğümüz Mutezile'ye mensup bir alimin tam anlamıyla her şeyi Allah'ın takdirine bırakması, hürriyetçi yaklaşımla ne derece tutarlı olduğu meselesi tartışmaya açık bir konudur. Burada şu soru sorulabilir: "Mutezile tarafından insanlara verilen hürriyet alanı niçin Allah'a verilmemektedir?". Bu mesele herhalde Eş'ari'nin zihnini epeyce meşgul etmiş olmalıdır. İnsan, fillerinde son derece hür bırakılırken, Allah sadece hayır dileme mecburiyetiyle karşı karşıyadır. İnsanın hürriyet alanının genişletilmesi uğruna tabiri caizse Allah'ın hareket alanının daraltılması ne derece kabul edilebilir? Allah'ın kulları için sadece hayrı yaratması, Mutezile'de oluşan çelişkili bir durumdur. Mutezile, bu sorulara adalet prensibi etrafında cevaplar vermiş olsa da bu çelişki, üç kardeş hikayesi gibi sembolik bir anlatımla sünni çevrelerde Mutezile'yi eleştirmek için sıkça kullanılmıştır. Eş'ari, Allah'ın irade ve ilim sıfatıyla her şeyi kuşatırken sadece hayır yaratmasını kabul etmemektedir. Ona göre Allah, dilediğini yaratır ve her şeyin yaratıcısı da O'dur.⁴² Mutezile içerisinde olduğu dönemde de Eş'ari'nin Allah tasavvurunun diğer Mutezile alimlerinden farklı olduğunu düşünebiliriz.

Netice itibariyle ayrılık hadisesi incelenirken sadece soru olayına bağlanıp kalınmamalı, Mutezile'den ayrılma noktasındaki sorunun kaynağına bakılmalıdır. Hocasıyla arasında ciddi fikri tartışmalar yaşanmış ve bir çok defa tekrar etmiş olabilir. Soru hadisesi gerçekleşmiş olsa da olmasa da burada asıl olan Eş'ari'nin artık hocasından farklı düşünüyor olmasıdır. Bu durum doğal olarak Eş'ari'nin içinde bulunduğu bu gruptan ayrılması sonucu doğurmuştur diye düşünebiliriz.

⁴² Eş'ari, *el-Luma*, s. 31.

3.1.2. Hz. Peygamberi Gördüğü Rüyanın Etkisi

Ebu Amr Osman b. Ebu Bekir Hammud b. Ahmed b. Sekâfi el-Mağribi kanalıyla gelen bir rivayete göre Ramazanın ilk on günü içerisinde bir gün rüyasında Hz. Peygamberi görür. Hz. Peygamber Eş'ari'ye "Benden gelmiş olan mezhebe yardımcı ol" der. Uyandığı zaman rüyanın etkisiyle büyük bir sorumluluk altına girdiğini düşünür. Rüyasını unutamayıp etkisinden kurtulamamıştır. Bu konunun zıddına olan delilleri izah etme gayreti içerisinde iken, Ramazan ayının ortalarına doğru Hz. Peygamberi bir kere daha rüyasında görmüştür. Hz. Peygamber bu rüyada Eş'ari'ye emrettiği şeyle ilgili ne yaptığını sorar, Eş'ari cevap veremez. Uyandığında büyük bir üzüntü ve hüznün içerisinde Kelâm ilmini terk etme, Hadis ilmi ve Kur'an tilâvetine tabi olma yolunu tutar. Ramazanın yirmi yedinci gecesi adet üzere Basralılardan ilim ehli ve Kur'an okuyanlardan oluşan bir topluluk biraraya gelir, hatim indirirler. Eş'ari bu kutsal gecede onlara katılır, toplu halde adet üzere yapılan ritüellere iştirak eder. İçinde gördüğü rüyalardan dolayı bir sıkıntı oluşur, evine gider ve bu üzüntüyle uykuya dalar. Hz. Peygamberi bir defa daha rüyasında görür. Hz. Peygamber Eş'ariye yine aynı soruyu sorar. Eş'ari, "Kelâm ilmini bıraktığını Kur'an ve Sünnet'e tabi olduğunu" söyler. Hz. Peygamber ona, "Ben sana Kelâm ilmini terk etmeni değil, hak olan benden gelen mezhebe yardımcı olmanı emrettim" der. Eş'ari ona, "Ey Allah'ın elçisi, otuz yıl boyunca görüşlerinde delillerini bildiğim, meseleleri tasavvur ettiğim halde nasıl olur da bu mezhebe davet edeceğim" diyerek cevap verir. Hz. Peygamber Allah'ın bu konuda Eş'ari'ye yardımcı olacağını söyler.⁴³

Yine soru hadisesini aktaran, fakat üç kardeş olayından bahsetmeyen diğer bir rivayette, hocasına sorduğu sorusunun cevabını alamayınca bazı geceler inanç konularından kaynaklanan sıkıntılar yaşadığı, bir gece kalkıp önce iki rekat namaz kıldıktan sonra Allah'a kendisini doğru yola iletmesi için dua ettiği ve daha sonra rüyasında Hz. Peygamberi gördüğü aktarılır. Bahsedilen rivayetlerin geneline göre Hz. Peygamber Eş'ari'ye sünnetine sarılmasını emretmiş ve rüya olayı birkaç defa

⁴³ İbn Asâkir, *age*, s. 40-41.; Subki, *age*, C. II, s. 252.

daha tekrarlanmıştır.⁴⁴ Bu rivayetlere dayanarak Eş'ari'nin Hz Peygamberi iki defa rüyasında gördükten sonra Kur'ân ve Sünnet'e bağlanmak için Mutezile'den ayrıldığı söylenir.⁴⁵

Rüya olayını aktaran Zehebi, İbn Hallikan ve Subkî gibi alimler rivayetlerini İbn Asakir'in rivayetine dayandırır. Bu rivayet Eş'ari'nin Hz Peygamberi rüyasında görmesi olayına bir kesinlik getirmez. Çünkü rivayetin konusu rüya olayıdır ve kişiseldir. Gören şahıs için etkili olabilir fakat genelleme yapılamaz. Çünkü bu rüyanın Eş'ari'den başka şahidi yoktur. İspat edilmesi gereken bir delil olarak zannî bilgi ifade eder.⁴⁶ Böyle bir rivayeti tamamen doğru olarak kabul etmek zordur.⁴⁷ Kanaatimizce cerh ve tadil yönünden rivayet yeniden değerlendirilmeli ve tenkit süzgecinden geçirilmelidir. Rüya olayını Mutezile'den ayrılıp kendi saflarına katılan Eş'ari'yi ve onun bu davranışını efsaneleştirme çabası içerisinde olan Hanbelilerin yakıştırmaları olarak değerlendirmek de mümkündür. Onlara göre Eş'ari, Hz Peygamberin emrine uyararak saf değiştirmiş, Hz. Peygamberin desteklediği bir topluluğa yani Hanbelilere katılmıştır. Rüya hadisesinin neticesi olarak Mutezile, geniş halk kitlelerinin zihninde terk edilmesi gereken bir anlayış içerisinde gösterilirken, Ashâbu'l-Hadis çizgisi Hz. Peygamberin tavsiye ettiği ve tercih edilen bir konuma getirilmiştir. Bunların yanında rivayetler doğru olarak kabul edilirse açıkça görünen, Eş'ari için Mutezile'den ayrılmanın zor olduğu kadar onlarla Ehl-i Sünnet için mücadele etmenin de zor olduğudur. Fakat bunları yapmaya Hz Peygamberin emri ile mecbur kalmıştır.

Bir başka açıdan rivayetleri değerlendirirsek, ortaya tezat olarak çıkan bazı durumlar olduğunu söyleyebiliriz. Şayet rüya bu şekliyle vuku bulduysa Eş'ari'nin Mutezile'den ayrıldıktan sonra Kelâm ilmi ile uğraşmaması gerekmektedir. Hz Peygamberin ona emri, kendinden nakledilen akaidi savunmasıdır. Metot açısından

⁴⁴ İbn Asâkir, *age*, s. 38.

⁴⁵ İbn Asâkir, *age*, s.40-41.; Zehebi, *age*, C. XI, s. 542.

⁴⁶ Ahmed Suphi, *age*, s. 49.

⁴⁷ Ali Osman Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, Ankara 1988, s. 164-165.

savunma, Kelâm ilminin metodunun bir kısmını oluşturur, bunun yanında akidenin aklileştirilmesi de söz konusudur. Oysa ki Eş'ari'nin Mutezile'den ayrıldıktan sonraki dönemlerini incelediğimizde Kelâm ilminin savunmasını yaptığı eseri *İstihsani'l-havz fi İlmi Kelâm* ve Ashâbu'l-Hadis'in akâid anlayışını kelâmi bir tarzda aktardığı *el-Luma*'ı yazdığını görüyoruz. Aynı zamanda Mutezile'den ayrıldığı dönemden sonra akli metodu bırakmayıp takip ettiği için bazı Hanbeliler tarafından tenkit edildiğini de bilmekteyiz.⁴⁸

Hız Peygamber gibi kudsi şahsiyetlerin rüyaya girip bir takım emirlerde bulduklarına dair gelen rivayetler, inançlı insanları etkileyebilecek önemli bir faktördür. Rüya hadisesini aktaran kaynaklar bunun yanında Eş'ari'ye ait başka ruhi tecrübelerden bahsetmezler.⁴⁹ Olayın Ramazan ayında olması meselenin ayrı bir boyutudur. Bu tip önemli değişikliklere sebep olan rüya hadiseleri, İslam Tarihi'nde önemli şahsiyetlerin hayatında sıkça rastlanan bir argüman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Rüya hadisesi, bu konuda en kapalı sebeplerden biri olarak gözükmektedir. Bu konuyla ilgili "vardır etkilidir" demek bu gün için ne kadar mümkün değilse, "yoktur etkisizdir" demek de o kadar imkansızdır. Kişiseldir, doğru bilgiye ulaşmada Kelâm ilmi için bu şekil bir rüya bilgi kaynağı olmaz. Kişi açısından kendi ile sınırlıdır. Yaşandıysa Eş'ari için önemli bir etkisi olabileceğini düşünüyoruz. Bir ihtimal olarak kabul edilmekle beraber ayrılma hadisesinde etkin bir sebep olup olmadığı varlığı dahi tartışmalı olduğundan dolayı zayıf bir ihtimal olarak değerlendirilebilir, çünkü sınamamaz ve tekrarlanamaz.

3.1.3. Mutezile ile İlgili Kesin Bir Kanaatinin Olmaması

Eş'ari'nin asrı münazara, cedel asrıdır. Dışarıda muhalifleri ile yaşadığı şiddetli tartışmaların yanında içeride hocası Ali el-Cubbâf ile yaşadığı fikri tartışmalar söz konusudur. Her ne kadar Mutezile içerisinde yüksek bir mevkiye ulaşmış olsa

⁴⁸ İbn Teymiyye, *Muvâfıkatu Sahihi'l-Mankul li Sarihi'l-Mâkul*, Kahire 1978, C. II, s. 10.

⁴⁹ Ahmed Suphi, *age*, s. 50.

Eş'ari'nin Mutezile'den Ayrılmasının Nedenleri Üzerine Bir Deneme

da, gelen rivayetlerden çıkardığımız Eş'ari'nin içinde cevabı verilmemiş sorularının olduğudur. Bu soruların sebebi, araştırma iç güdüsü ve gerçeği arayıp bulma isteği olabileceği gibi, muhaliflerinin Mutezile'ye yönelttikleri haklı eleştiriler de olabilir. Yani bu şekilde Mutezile'nin kelâmi konularda vermiş olduğu cevapların bir kısmının Eş'ari'yi tatmin etmediğini veya muhaliflerinin bir takım görüş ve iddialarının onu ciddi bir şekilde etkilediğini söylemek mümkündür. Her ne kadar uzun yıllar onların içerisinde kalmış ve hocalığa kadar yükselmiş olsa da, eğitiminin ilk döneminde sünni ekole mensup hocalardan ders almış olması, dini ilimlerdeki formasyonunun şekillenmesinde önemli bir etken olacağını gözden uzak tutmamak gerekir. Eş'ari için temel olan bu bilgiler, daha küçük yaşlarda babası hayatta iken onun isteği ile başladığı eğitiminden kaynaklanmıştır. Eş'ari eğitim faaliyetlerine sürekli devam eden biri olarak ilerleyen dönemlerde Bağdat'ta devrin sünni alimlerinden el-Mervezi'den Fıkıh okumuş, ona da Kelâm öğretmiştir.⁵⁰ Bu gibi karşılıklı etkileşimin farklı bakış açılarını yakından tanıma şansı verdiği malumdur. Elde ettiği yeni bilgiler Eş'ari'nin Mutezile ve hasımlarıyla ilgili kanaatini doğal olarak değiştirmiştir. Yeni öğrendiği bilgilerle eski bilgileri arasındaki bu farklılık, onlardan birini tercih etme noktasına geldiğinde, Eş'ari Mutezile ile bağlarının kuvvetli olduğu dönemde mutezili görüşleri tercih etmiş olsa da aralarındaki bu bağın zayıfladığı dönemlerde sünni çizgiye meylenmiştir. Bu bize Eş'ari'nin sürekli arayış içerisinde olan biri olduğunu, Mutezile içerisinde bulunduğu dönemlerde bu grupla ilgili kesin bir kanaatinin olmadığını veya bir dönem olsa bile bir takım sebeplerden dolayı daha sonra zedelendiğini gösterir. Objektif olarak doğru bilgiye ulaşma gayreti, mensubu olduğu bir topluluktan Eş'ari'yi uzaklaştırıp, muhalifi olduğu bir topluluğa yaklaştırmıştır diyebiliriz.

⁵⁰ Cemaledin Abdurrahman, *Tabakâtü 'ş-Şafiyye*, Beyrut 1997, s. 28.

3.1.4. Ebû Haşim el-Cubbâî ile Yaşadığı Rekabet

Eş'ari'nin, Mu'tezile'den ayrılmasının, hocası el-Cubbâî'nin oğlu Ebû Haşim el-Cübbâî ile arasındaki çekişmeye veya kıskançlığa dayandığı da iddia edilmektedir.⁵¹ Buna delil olarak da Eş'ari'nin eserlerinde Ali el-Cubbâî'den bahsetmesine rağmen, Ebû Haşim el-Cubbâî'den hiç bahsetmemesi gösterilir. Aralarındaki bu rekabetin gerekçesi ise Ali el-Cubbâî'den sonra yerine kimin geçeceği sorusudur. O günün şartları değerlendirildiğinde Eş'ari'nin, hocasının oğlu Ebu Haşim el-Cübbâî karşısında mensup oldukları gruba liderlik yapma noktasında şansının az olduğu düşünülebilir. Bilindiği üzere Eş'ari ayrılmasından sonraki dönemde Ebû Haşim el-Cübbâî, babasının vefatıyla beraber mutezili topluluğun başına geçmiştir. Eş'ari için Ebû Haşim, hem üvey kardeş hem de rakiptir. İlk bakışta liderlik şansı az gibi görülmektedir, çünkü aralarında tercihi yapacak şahıs olan hocası aynı zamanda Ebû Haşim'in öz babasıdır. Ebu Haşim ders öğrenme konusunda azimli ve gayretli biridir.⁵² Fakat şu unutulmamalıdır ki Eş'ari'nin hocası Ali el-Cubbâî'nin ders halkası, o civardaki tek ders halkası değildir. İcazet (ruhsat) aldıktan sonra Eş'ari ders okutabilecek olgunluğa gelmiş biri olarak herhangi bir yerde bu işe devam etme hakkına sahiptir. Eğitim tarihi açısından meseleye bakıldığında icazet, hocalık için yeter şart olan bir izin belgesidir ve yazılı veya sözlü olarak verilir. İcazet, belirli bir dersi belirli bir hocadan aldığını belgelemek veya icazet aldığı dersi, hocaların izni ile okutabileceğini ispatlamak için kullanılır. İlk dönemlerde yaygın olarak sözlü şekilde verilen bu gelenek h. 3. asırda Bağdat'ta başlamış, sonraki dönemlerde yazılı hale dönüşmüştür.⁵³ O dönemde eğitim, her müslümана açık bir yer olan camilerde verilmektedir. İlim için istek ve azim yeterlidir. Hocalık ise kişinin kendi isteği, çalışması ve başarısına bağlıdır. İcazet alıncaya kadar hocası kontrolünde devam eden eğitim faaliyetleri, icazetle beraber kişinin kendisine bırakılır. Burada asıl olan istemek ve

⁵¹ Watt, *age*, s. 381.

⁵² Şerafeddin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, Konya 1998, s. 72.

⁵³ Mesut Iraz, "İslam Eğitim Tarihinde İcazet Geleneği", *Değerler Eğitimi Dergisi*, I / 3, 2003, s. 174-176.

çalışarak hak etmektir.⁵⁴ Bununla ilgili olarak İslam Eğitim Tarihinde çok sayıda örnek vardır. Mesela Ebu Hanife'nin hocası Hammad b. Süleyman'ın ders halkasına devam ettiği, belli bir süre sonra kendini yeterli görüp icazet alıp ayrıldığı, başka bir yerde ders okutmaya başladığı, ilerleyen dönemlerde talebelerinden birinin sorusuna cevap veremeyince tekrar hocasının yanına geri dönüp, ders almaya başladığı rivayet edilir.⁵⁵

Bütün bunlarla beraber elimizde Eş'ari'nin hocasının oğlu ile yaşamış olduğu çekişme, kavga veya tartışmaya dair bir bilgi mevcut değildir. Zaten kendisi Mutezile içerisinde gelebileceği en iyi yere gelmiş bir konumdur. Sayılan, bilinen bir kişi olarak hocasının yerine ders halkasını devam ettirmiş, hocasının tercihiyle ve hocası adına çeşitli meclislerde fikri tartışmalara katılmış, onu temsil etmiştir. Bütün bunlar Eş'ari'nin hocası el-Cubbâi'nin yanında ne kadar önemli bir konumda olduğunu gösterir. Ayrılma nedeni olarak sayılan bu sebep, kendisini destekleyecek başka bir gerekçe veya yaşanmış bir vakıa olmadığı için, gerçekliği ispatlanmamış zayıf bir ihtimal olarak kalır.

3.1.5. Mutezile'den Olduğu İçin Zarar Görmesi

Eş'ari'nin Mutezile'den ayrılması ile ilgili olarak Basra kadısı tarafından Ehl-i Sünnet'e mensup olmadığı gerekçesiyle dedesinden kalan mirasın verilmemesi veya şöhreti yakalama arzusu gibi bir takım farklı sebepler de ileriye sürülmüştür.⁵⁶ O dönem, Mutezile taraftarlarının devrin yöneticileri yanında itibar gördükleri ve destek aldıkları bir dönemdir. Bundan dolayı Mutezile'den olduğu için kişilerin kanuni haklarından mahrum bırakıldıklarını düşünmek pek doğru olmayacaktır. Aynı zamanda miras hukuki bir uygulamadır, bu açıdan Mutezile'den olmak mirasın düşmesi için hukuki bir gerekçe olmamalıdır.

Mu'tezili doktrininden hareketle halkın nazarında arzuladığı yüksek konuma ulaşamayacağını anladığı için ayrıldığı iddiası da bu konu çerçevesinde ele alın-

⁵⁴ Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi* (çev: Ali Yardım), İstanbul 1976, s. 263-271.

⁵⁵ *Age*, s. 264.

⁵⁶ Yavuz, *age*, s. 444.

bilir. Şöhreti yakalama arzusu ayrı bir faktör olarak sayıldığında dönemin şartları aynı şekilde karşımıza çıkar. Mevcut iktidar tarafından desteklenen fikirden, halkın çoğunluğunun benimsediği, fakat yaptırım gücü bulunmayan bir kitlenin fikrine geçmek, halkın yanında itibar kazandırmaktan başka bir şey getirmez. O dönemin sosyal şartlarını incelerken, sarayın yanında olmayıp halkın içerisinde olan alimlerin, fakir ve yoksul halkla aynı ekonomik tabakada yer aldığını, sarayın desteğini alan alimlerinse daha üst bir ekonomik sınıfta bulunduğunu görmüştük. Bu açıdan Mutezile’de kalmak Eş’ari’ye o günün şartları dahilinde Ashâbu’l-Hadis’e geçmekten çok daha fazla şeyler kazandıracığı açıktır.

Bunun yanında Mutezile’ye mensup bazı alimlerin, iktidar kanalıyla muhalif düşüncedeki şahıslara ve ulema sınıfına baskılar yaptıklarını ya da bu baskıya alet olduklarını görüyoruz. Tarihi kaynaklar ışığında Kur’an’ın yaratılmış olması gibi bir takım kelâmi görüşlerin muhalif düşüncedeki alimlere zorla benimsetilmeye çalışıldığını da biliyoruz. Bu baskı ve zorlamalar, Mutezile’den olmayan tüm alimlerde olduğu gibi devrin sağduyulu insanların da olumsuz bir etki yaratmıştır. Bu olumsuz hava halk arasında o kadar yaygınlaşmıştır ki insanlar Mutezile’ye mensup kişilerden iş sahası da olmak üzere hayatın bir çok alanında uzak durma gayreti göstermişlerdir. Netice olarak yöneticiler arasında destek gören mutezili anlayış, yöneticilerin olumsuz uygulamalarından dolayı halk arasında aynı itibarı görmemiştir. Eş’ari’nin halk içerisinde Mutezile’ye karşı oluşmuş olumsuz havadan etkilendiği, tepki gösterdiği, içindeki muhalefet duygusuyla fikri düşünsel ve fiziksel olarak Mutezile’den uzaklaştığı düşünülebilir.

Eş’ari Mutezile’den ayrılırken, “mutezili bir grup tarafından insanlara yapılan şu zulümden dolayı ayrılıyorum” dememiştir. Bununla beraber Mutezile içerisinde olduğu dönemde iktidarla sıkı bir ilişkisi olduğu ya da onlara muhalefet ettiğine dair bir bilgi de yoktur. Ayrıca Eş’ari, iktidarla sıkı ilişki içerisinde olan, siyasi olaylara karışmış Bağdât Mutezilesinden değildir. Basra’da siyasetten uzak, ilmi bir hava hakimdir.⁵⁷ Yönetimden uzak, kendilerini ilmi araştırmalara adanmış

⁵⁷ Aydınlı, *age*, s. 112.

Eş'ari'nin Mutezile'den Ayrılmasının Nedenleri Üzerine Bir Deneme

Basra Mutezilesindedir.⁵⁸ Ama bu Mutezile adına yapılan yanlış davranışlardan hiç etkilenmemiş olduğu anlamına da gelmez.

Eş'ari için geçerli olan diğer bir durum da, dedelerinden Ebu Musa Eş'ari'nin Hz. Peygamberin sevdiği ve methettiği bir sahabesi olmasıdır. Hz. Peygamberden geldiği iddia edilen rivayetlerde genel olarak Yemen ahalisi, özelde Eş'ar kabilesi ve mensupları övülmüştür. Maide süresinin “*Ey iman edenler! biliniz ki aranızda kim dinden dönerse Allah'ın sevdiği ve Allah'ı seven, inananlara karşı alçak gönüllü, inkarcılara karşı güçlü ve Allah yolunda cihad eden, kınayanların kınamasından korkmayan bir topluluk getirir.*”⁵⁹ manasındaki ayeti Hz. Peygamberin bu yöndeki hadisi de delil gösterilerek bu kavmin Yemenliler hatta Eş'ar kabilesi olduğu yönünde açıklanmıştır.⁶⁰ Eş'ari, Mutezile içerisinde Eş'ar kabilesine mensup biri olduğundan dolayı bir itibar elde edemez. Fakat Ashabü'l-Hadis açısından durum tabîi olarak farklıdır. Çünkü onlar, hadislere Mutezile'den çok daha fazla önem vermişlerdir.⁶¹ Bu hadislerle bir şekilde karşılaşmış olan Eş'ari, hadis olup olmadığı o günler için tartışılmayan bu rivayetten duygusal boyutta etkilenmiş olabilir. Bir başka açıdan Eş'ari'nin h. IV. asrın din yenileyicisi olduğu söylentisini çıkaranlar bu hadisten oldukça faydalanmış olmalıdırlar. Eş'ari bu rivayetleri kendi yok saysa bile etrafındakilerin yok saymasını sağlayamaz. Tabîi olarak elde ettiği bu değeri kabul etmemesi için de mantıklı bir gerekçe gözükmemektedir. Eğer bu rivayetler halk arasında yaygın bir şekilde dolaşıyorsa, Eş'ar kabilesine mensup birinin Mutezile içerisinde olmaktansa Ashabü'l-Hadis'te bulunması halk açısından daha olumlu karşılanır. İhtimal olarak sayılmakla beraber bu hadisenin de onun ayrılmasına sebep olacak kadar güçlü bir etken olduğunu düşünmüyoruz. Dolayısıyla bu sebep, ana sebep olmayıp, ayrılma sonucuna götüren yan sebeplerden biri olarak değerlendirilebilir.

⁵⁸ Abdurrahman el-Bedevi, *age*, s. 46.

⁵⁹ Maide, 5/54.

⁶⁰ Subki, *age*, s. 261-263.

⁶¹ Koçkuzu, *age*, s. 177-193.

3.1.6. Mutezile'nin Akla Güvenme Konusundaki Tutumu

Bilindiği gibi Mutezile, akla son derece büyük bir önem vermiştir. Mutezile taraftarlarınca, dinin kaynağı olan vahiy, akli bir bakış açısıyla kabul edilmiş ve açıklanmıştır. Şayet bazı ayetlerdeki ifadelerde vahiy ve akıl arasında bir problem varmış gibi gözüküyorsa, Mutezile'ye mensup alimler tarafından bu ayetler kendi düşüncelerine uygun bir şekilde yorumlanmıştır. İlerleyen dönemlerde dinin ana gayesinden uzaklaşacak şekilde felsefi problemlere dalınması, bunlarla ilgili görüşlerin ya da ortak kanaatlerin inanç esasıymış gibi benimsenmesi veya savunulması tenkit edilen bir durum olmuştur. Mutezile'nin akla verdiği önem ortada iken İbn Asâkir'den gelen bir rivayette, Eş'ari'nin Mutezile adına katıldığı akli bir tartışmada hezimete uğraması ve bu olayın ondaki olumsuz etkisinin akla karşı duyduğu güvenin sarsılmasına neden olduğu anlatılır.⁶² Bu nevi olaylar zaman içerisinde Eş'ari'de oluşmuş olan akla tam anlamıyla güvenme duygusunu ortadan kaldırmış olmalıdır.

Eş'ari akılcı bir metot takip etmiş fakat nakle verdiği önemi her zaman için korumuştur. Bir başka açıdan her inanç sistemi için geçerli olan iki ana dönemden bahsetmemiz mümkündür. İlki inanç sisteminin verilerine imani, tasdik edici teslim olmak açısından yaklaşıldığı, ikincisi ise akaid konularının tartışıldığı, akli izahların yapıldığı dönemdir.⁶³ Akılcı bir metot takip eden mutezili görüşlerin, belli bir dönemden sonra Eş'ari için daha önce içerdiği anlamı taşımamış olduğu kesindir. Belki de kendi içinde çelişkiden uzak gönül huzuru arayan Eş'ari, önce gönlüne sonra aklına hitap eden bir anlayışı bundan dolayı seçmiş olabilir. Şunu da göz ardı etmemek gerekir ki Eş'ari, Ehl-i Sünnet içerisinde akli yaklaşımları terk etmemiştir. Mutezile içerisindeyken öğrenmiş olduğu metot ve teknikleri, Ehl-i Sünnet'in akaid konusundaki anlayışını aktarırken ve muhaliflere karşı onları savunurken kullanmıştır.

⁶² İbn Asâkir, *age*, s. 91.

⁶³ Ahmed Suphi, *age*, C. II, s. 15.

3.1.7. Ahmed b. Hanbel Taraftarlarına Katılmak İçin Ayrılması

Mutezile'den ayrıldıktan sonra radikal bir tutumla tamamen zıt fikirlere sahip başka bir gruba girmesi veya Hanbeli çizgiye girebilmek için Mutezile'den ayrılması ihtimalleri değerlendirilebilir. Mutezileden ayrıldıktan sonra belli bir arayış dönemi geçirmiş ve bu dönemin sonunda Ahmed b Hanbel'in anlayışında karar kılmış olması, onun ayrılma sebebinin sadece Hanbeliler'e katılmak olmadığını gösterir. Mutezile'den ayrılmış olması, onun Mutezile'ye yakın fikirler savunan Cehmiyye ve Kaderiye gibi fırkalardan uzak olması anlamına geldiği gibi tamamen zıttı olan gruplara yaklaşmasını da gerektirmez. Böyle bir şeyin vuku bulması ancak marjinal bir tutum olabilir.

Eş'ari'nin ayrılma şeklinde de görülebileceği gibi o kararını sadece Mutezile'den ayrılma noktasında vermemiştir. Onun kararı Mutezile'den ayrılmak olduğu kadar, yeni benimsediği Hanbeli çizginin ilan edilmesidir. Bu bize şunu gösterir; Eş'ari kararını daha önceden vermiş, yani Mutezile'den ayrılmış ve sonra Hanbeli çizgiyi benimsemiştir. Bu açıdan Hanbeli olmak için Mutezile'den ayrıldığını düşünmek pek sağlıklı bir gerekçe olamaz. Mutezile ile fikirsel olarak yollarını ayırdıktan sonra ve bunu ilan etmeden önceki bir dönemde, beklisi de Mutezile ile arasındaki fikri ayrılığa görüşleriyle en fazla etkisi olan ve bundan dolayı fikirlerini kendisine yakın bulduğu Ahmed b. Hanbel'in çizgisini benimsemiştir. Fakat buradan sırf Hanbeli olabilmek için Mutezile'den ayrılmıştır sonucunu çıkarmak ta mümkün değildir. Mutezile ile yollarını ayırmış olan bir kişi olarak kendi tercihi doğrultusunda Ahmed b Hanbel taraftarlarına dahil olmuştur. Burada şu soru da sorulabilir; Eş'ari mutlaka bir topluluğa ya da zıt görüşteki bir gruba dahil olmak mecburiyetinde midir? Toplum içerisinde yaşayan bir varlık olarak insanın, birileriyle aynı görüşü paylaşması veya aynı düşünceyi savunması kadar tabii bir şey olamaz. Bir görüş etrafındaki insanların bir araya gelip bir grup oluşturarak, birliklerini ilan ettikleri ya da muhalif kanatlarda mücadele ettikleri açıktır. Bunlar i'tizali gruplar veya mezhepler olarak isimlendirilirler.⁶⁴ Eş'ari de bu çerçevede

⁶⁴ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İstanbul 1998, s. 282.

tercihini ortaya koymuş, kişisel kanaatini kullanmıştır. Netice itibariyle bir gruba mensubiyetin getirdiği sorumluk duygusu yanında bir topluluğa ait olmanın sağladığı avantajlar da ortadadır.

3.1.8. Orta Yaşın Psikolojik Buhranları ve Doğurduğu Sonuçlar

Eş'ari'nin Mutezile'den ayrıldığı yıllar kırk yaş civarlarıdır. Bu yıllar, bazı insanlar için Gazâli örneğinde de görüldüğü üzere hayatın ilk dönemlerinin sorgulandığı, arayış, gerilim, çatışma, karar verme gibi duygularla beraber tercih etmeye çalıştıkları yeni dinsel yaşayış ve bu yaşayışın sayesinde iç huzuru bulmaya çalıştıkları bir dönemdir.⁶⁵ Orta yaş ve sonrası insanlar mistik yönelimlere daha fazla meylederler. Duygu içermekten uzak katı akılcı görüşler, bu dönemde bulunan kişi için dinin verilerini temsil etme noktasında yeterli değildir.

Eş'ari buhranlı dönemler yaşarken, akla ciddi boyutlarda değer veren Mutezile'nin öğretisini akıl ve gönül süzgecinden geçirmiş, sonuç olarak dinin sadece akli esas almadığı bilgisine ulaşmıştır. Etrafındaki din anlayışı ki bu Mutezile'dir, onun dine bakış açısını tam olarak karşılayamamaktadır. Artık o, içinde yaşadığı topluluktan dini anlama ve yorumlama noktasında uzaklaşmıştır. Yeni din anlayışıyla dini hayatı başta olmak üzere tüm hayatını sorgulamaktadır. Psikolog Allport, insan hayatındaki bu değişimi, farklılaşmamış (undifferentiated) dindarlık ve farklılaşmış (differentiated) dindarlık olarak açıklar.⁶⁶

Eş'ari için küçük yaşlarda etrafındakileri taklit ederek başladığı din anlayışı yerini, kırklı yaşlarda sorgulayarak ulaştığı yeni din anlayışına bırakmıştır. Burada din anlayışından kastımız, onun dinin yorumlarından birini (mezhepleri) tercih etme noktasındaki tutumudur. Çağımız düşünürlerinden İkbâl de aynı yönde bir açılamda bulunmakta insan hayatındaki bu dönemleri iman, fikir ve marifet olarak

⁶⁵ Hasan Kayıklık, "Gazâli'de Dinsel Yaşayışın Evrimi", *Dini Araştırmalar*, C. V, Sayı: 14, 2002, s. 124.

⁶⁶ Hasan Kayıklık, *age*, s. 125

üç ana başlıkta işlemektedir.⁶⁷ Allport, dini yaşayışın devrelerini incelerken, ilk dönem dine bakışı olgunlaşmamış, yüzeysel ve dışsal bir anlayış olarak açıklarken ikinci dönem dindarlığı olgunlaşmış, deruni ve içsel bir anlayış olarak açıklar.⁶⁸ Eş'ari'nin mezhep değiştirmesi gibi radikal kararların alındığı, atılımların yapıldığı insan hayatının bu devreleri değişik başlıklar altında özetlenebilir. Burada ki asıl vakıa Eş'ari'nin hayatına değişik yön ve anlam veren böyle bir dönemde buhranlar yaşamasıdır. Gazali'nin de buna benzer buhranları yaşadığından bahsetmiştik.⁶⁹ Gazali için hayatının otuz sekizli yaşlarına denk gelen bu dönem Eş'ari'de kırklı yaşların hemen başında yaşanmıştır. İkisi için farklı şartlar söz konusu olsa da Eş'ari, Gazali gibi bu buhranlı dönemin akabinde dine bakış açısını değiştirmiş, Mutezile'den ayrılıp Ashabu'l-Hadis çizgisine yaklaşmıştır.

3.2. Ayrılma Şekli

Bir gruptan ayrılma sebepleriyle şekli arasında sıkı bir ilişki olsa da, ayrılma şekli ayrı bir konu olarak değerlendirilmelidir. Gelen rivayetlerde ayrılma sebep ve şekli bir arada aktarılmıştır. Ayrılma şekli, ayrılma olayının sebebini daha iyi anlayabilmek için irdelenmelidir. Bu bir yerde sonuçtan sebebe gitmek olarak da değerlendirilebilir.

Yukarıda zikredilen soru sorma olayının akabinde hocasının meclisini terk edip ayrıldığı rivayetleri⁷⁰ yanı sıra diğer bir rivayette, herhangi bir sebepten dolayı Mutezile'den kırk yaşlarında iken irtibatı kestiği nakledilmektedir. Bu olayın akabinde yaklaşık on-onbeş günlük bir inzivadan sonra camiye gelerek halkın önünde eski inançlarından ayrıldığını ve yeni inançlarını isimlerini açıkladığı iki kitap şeklinde sunduğu aktarılır. Bu iki kitap: “*el-Luma*” ve “*Kesfü'l-Esrar ve*

⁶⁷ Muhammed İkbâl, *İslam'da Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (çev: Ahmed Asrar), İstanbul 1984, s. 241-242.

⁶⁸ Hasan Kayıklık, “Allport’a Göre Dini Yaşayışın Gelişimsel Bir Açılımı”, *Dini Araştırmalar*, C. V, Sayı: 15, 2003, s. 137.

⁶⁹ Gazali, *Dalâletten Hidayete*, (çev. Ahmed Suphi Fırat), İstanbul 1978, s. 71-76.

⁷⁰ Taftazani, *age*, s. 4.

Hatkü'l-Estâr"dır.⁷¹ Diğer bir rivayet sıhhat açısından daha kuvvetlidir, çünkü râvisi olayın şahididir. Eş'ari'nin Basra'da cuma günü minbere çıkıp, o güne kadar sayıdığı Mutezile inançlarını reddedip, "müslüman değildim, şimdi müslüman olduğuma şahit olun" diyerek Mutezile'den ayrılışını halkın önünde ilan ettiği aktarılır.⁷² Bu olayın Basra'nın neresinde ve hangi camiinde olduğu belli değildir. Mevcut olan bütün rivayetlerde Kelâm ilmini terk edip tüm çabasını Ehl-i Sünnet için kullanması Hz. Peygamberin bir emri olarak nakledilmiştir.⁷³ Bu rivayetlerin, hadiseyi efsaneleştirme, kutsallaştırma veya Eş'ari'nin Hanbeliler tarafından kabul edilmesinin kolaylaştırılması çabasının sonucu olarak ortaya çıkmış olabileceğini söylemiştik.

Yine İbn Asâkir'den gelen başka bir rivayette belli bir süre insanlardan ayrı kalarak zihnindeki meseleleri düşündüğü ve sonunda deliller getirmek yoluyla fikirlerini temellendirdiğini anlatılır.⁷⁴ Bu hadise ile ilgili İbn Nedim ve İbn Hallikân yer olarak cuma günü Basra camii'ni vermektedir. Eş'ari, Basra camii'nde bir Cuma günü minbere çıkıp Kur'an'ın yaratılması, ahirette Allah'ın görülmemesi, kötü fiilleri kulların yarattığı vb. kelâmi konulardaki görüşlerinden tövbe ettiğini, Mutezile'nin kötülük ve ayıplarını reddettiğini dile getirmiştir.⁷⁵

Rivayetler arasında çok büyük farklılık veya bir diğerini inkar eden değişik bir bilgi yoktur ve birbirlerini tamamlamaktadırlar. Aktarılan tüm rivayetlerin ortak paydası, Eş'ari'nin önce belli bir süreyle inzivaya çekildiği, Mutezile'den ayrılma noktasında bir karar aldığı ve daha sonra bu kararını merkezi bir camide cuma günü halka açıklayıp onları bilgilendirdiği şeklindedir.

⁷¹ İbn Asâkir, *age*, s. 39.; Zehebi, *age*, C. XI, s. 542.

⁷² *Age*, s. 40.

⁷³ *Age*, s. 41.

⁷⁴ *Age*, s. 39.

⁷⁵ İbnü'n-Nedim, *age*, s. 271; İbn Hallikân, *age*, C. III, s. 275.

Sonuç

Eş'ari'nin mezhep değiştirmesini, yani akılcı bir kutuptan nassçı diye bilinen muhalif gruba geçmesini, tarihi kaynaklarda aktarıldığı şekilde anlık bir olaya bağlayarak açıklamak kanaatimizce doğru olmayacaktır. Zıt kutuplar arasındaki geçişe sebep olan fikri değişiklik, bu kadar hızlı ortaya çıkıp kısa sürede etkili olmamalıdır. Ani bir şekilde ortaya çıktığını varsaysak da, ancak fikirlerin zihinde bir kuluçka dönemi yaşadıklarını, olgunlaştıktan sonra ortaya çıktıklarını söyleyebiliriz. Bunun zıttı bir durum, temelsiz ani kararlar alma gibi durumlar tutarlı bir şahsiyet tablosu çizmekten uzaktır.

Gelen rivayetlerde kelâmi konularda tartışma olması ve rüya hadisesinin vuku bulması ayrılmanın⁷⁶ asıl sebepleri olarak zikredilmiştir. Tartışmaların fikirsel ayrılığa dayandığından ve rüya hadisesinin sosyal tesirinden söz etmiştik. Konu ile ilgili rivayetlerin, insani özellikler dikkate alınarak Eş'ari'nin hayatı içerisinde geniş bir zamana yayılıp değerlendirilmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bunun yanında Eş'ari'nin gerçeği arama çabası, Mu'tezile'ye karşı yapılan tenkitlere bazı noktalarda haklılık vermesi ve Mutezile'de gördüğü bir takım yanlışları tespit etmesi göz ardı edilmemelidir. Fikirsel gelişimi yanında, küçük yaşlarda kaybettiği babasının da Ashâbu'l-Hadis çizgisinde olması bu mezhebi seçmesinde kanaatimizce duygusal bir etkidir.

Eş'ari, kesin olarak Mutezile'den ayrılmazdan evvel insan olarak tabii bir süreç içerisinde yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı onlardan önce fikirsel olarak uzaklaşmıştır. Eş'ari'nin içinde bulunduğu çelişkiler, cevabını alamadığı sorular ve duyduğu ızdıraplar bunda etkili olmuştur. Eş'ari'nin hemen hemen aynı yaşlarda Gazâli'nin psikolojik sıkıntısına benzer fikirsel bir sıkıntı yaşadığı, bazı insanların gerçekleştirebildiği ilk dönemlerde taklit ettiği inancı sonraki aşamada sorgulama devresine girdiğini ve bunun sonucunda da dini fikirlerinin ve dinsel yaşayışının evrim geçirdiğini söyleyebiliriz.⁷⁶

⁷⁶ Çoğu insanın başından geçen dinsel yaşayış evrimi ile ilgili detaylı bilgi ve evrim tablosu için bk., Kayıklık, *agm*, s. 128.

Değerlendirilmesi gereken diğer bir husus da ayrılma olayıyla ilgili rivayetlerde Ashâbu'l-Hadis itikâdı üzerine yazdığı kitapları halka dağıtmasıdır. Bir mezhepten diğerine geçip, onda kitap yazacak kadar derinleşmek bu kadar kısa zamanda olacak bir şey değildir. Bu olay bize ayrılma hadisesinin çok önceleri vuku bulduğunu ancak ilanının geciktiğini göstermektedir. Eş'ari'nin Mutezile'den ayrılması ve bunu ilan etmesi arasında on-onbeş günlük bir zaman aralığından çok fazlası olduğunu, Mutezile'den ayrıldıktan çok sonra bu kararını halka açıkladığını düşünüyoruz. O günün şartları değerlendirildiğinde, bu kadar zıtlık içeren iki grup arasında yani entelektüel anlamda dini anlama ve yorumlama gayreti içerisinde olan Mutezile ve katı nassçı bir tutumla tanınan Hanbeliler arasında geçişin ne kadar zor olduğu, böyle bir hareketin ne kadar zaman alacağı ortadadır.

Fıkıhta Şafii olması, onun itikatta Mutezile'nin verileriyle tam bir uzlaşma sağlayamamasında önemli bir etken olmuş olabilir. Çünkü o, Şafii'nin fıkıhta yaptığı itikad sahasında uygulayan, akıl ve nakil arasındaki dengeyi kuran bir şahıstır. Bu çerçevede Eş'ari için iki farklı anlayışı, yani akıl-nakli birleştirmiştir, demekten ziyade nakli esas almak kaydıyla akli naklin hizmetinde kullanmıştır demek daha uygun olabilir. Mutezile'de ise bu durumun zıttı bir yaklaşım söz konusudur.

Fikirsiz ayrılık, i'tizal olayının asıl sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır. Fikirsiz ayrılığı oluşturan bir çok etkenden bahsetmemiz mümkündür. Bu etkelerin bir kısmı Eş'ari'nin bizzat kendisine dayanırken diğer kısımları yaşadığı çevre ve olaylara dayanmaktadır. Gelen rivayetlerde Eş'ari'nin Mutezile'den neden ayrıldığı ve ayrıldıktan sonra hangi gruba dahil olup ne yapacağı Hz. Peygamber tarafından belirlenmiştir. Bilindiği gibi Eş'ari kişisel tercihini yapacak olgunluk çağından önce kendini mutezili bir çevrede bulmuş, doğal olarak onlara tâbi olmuştur. İlerleyen dönemde bekli de hayatında ilk defa bir başka ekole girme noktasında tercihte bulunup, Mutezile'den ayrılıp Ashâbu'l-Hadis'e geçmiştir. Ailesinin de Ashâbu'l-Hadis'e mensup kişiler olduğu düşünülürse onun bu davranışı daha iyi anlaşılabilir.

Eş'ari'nin Mutezile'den Ayrılmasının Nedenleri Üzerine Bir Deneme

Netice olarak Eş'ari kırk yaşlarında iken, yani yaklaşık h. 300 yıllarında⁷⁷ uzunca bir süre fikri bir bunalım geçirmiş ve Mu'tezile ekolünü terk etmiştir. Şunu da hatırlatmak gerekmektedir ki Eş'ari'nin ayrıldığı yıllar Mutezile'nin durakladığı çöküşe geçtiği dönemdedir. Ayrılma olayını sadece bir saf değiştirme olarak görmek meseleyi basite indirgemektir. Sebebi ve şekli ne olursa olsun kesin olan, onun Mu'tezile'den ayrılması ve bunu yaparken de eski inancını artık kabul etmediğini ilan etmesidir. İ'tizali ani bir karar olmamakla birlikte sert bir muhalefet beraberinde getirmiştir. Mutezile'den ayrıldıktan sonra yeni fikri durumunu açıklaması cedeli meselelerde hasımlarını reddetmesi iki önemli aşamadır.

⁷⁷ Bu tarihin tam olarak h. 300 yılına denk getirilmesi, h. IV asrın din yenileyicisinin Eş'ari olarak gösterilmesi çabasının bir sonucu olarak görülebilir.